

хоць сам без цѣла, да великую силу мае (Серж., 1911, Іванка Прастачок, 152). З шырокім семантычным аб'ёмам слова *загорода* бытвала ў старабеларускай мове: а) абгароджаны ўчастак зямлі для вырошчвання агародніны, агарод: ...а хто бы на чыём кгрунте у поли овоць яки в *загорозе* пощыпаль.., маець заплатити тры рублі (ЛС 1588, 391); б) агароджанае месца для жывёлы ў лесе: ...одь середнихъ [лесков] до кѡзнихъ *загородѣ*, отъ *загородѣ* до Бабьего лѣску... пошла граница (АВАК, 4, 145, 1586); в) адгароджанае месца ў хляве ці хлеў: Земля... яко стайня або *загорода* которая есть только для скоту оучинена (Хр. 2405, л. 7); г) перагародка: Гумно для молоченья збожа зъ *загородами*, осьть... (АВАК, 14, 508, 1594); д) перашкода для чаго-небудзь (пераносна): ... иж се стороне нашей великая *загорода* ку дохоженю властности их стала (АВАК, 32, 18, 1596). Слова *згорода*, *заграда* літаратурнай нормай беларускай мовы не сталі. У дыялектах жа назва *згорода* ўжываецца з той жа семантыкай (ДАБМ, 811; Бялк., 188; Касп., 130), а *заграда* — з шырэішай, чым у даследаваных казках: «агароджа з жэрдак», «агароджанае месца ў полі», «стойла ў хляве» (Сп., 59); «месца для летняй стаянкі жывёлы», «загароджанае месца паміж домам і хлявом для жывёлы» (Касп., 115; Яшк., 69). Лексемы *заграда*, *загародка* вядомы сучаснай беларускай літаратурнай мове і гаворкам, але семантычны аб'ём іх шырэішы, чым гэта адлюстравана ў казках: «усялякая агароджа», «адгароджанае месца ў хляве»; «адгароджанае месца ля хлява ці ў хляве для жывёлы» (Сцяшк., 170; Шат., 99; Л. П. 136).

З праведзенага аналізу вынікае, што большасць лексем гэтай тэматычнай групы ў мове даследаваных беларускіх народных казак, запісаных у ХІХ — пачатку ХХ стагоддзя, выступае ў якасці монасемантычных назваў канкрэтных бытавых рэалій. Адны з іх абазначаюць «агароджу з самым разнастайным прызначэннем» (*плот*, *забор*, *згорода*), другія — пэўныя віды агароджы, кожны з якіх мае свае канструктыўныя асаблівасці (*паркан*, *тын*, *частакол*, *пляцень*). Найбольш ужывальныя найменні часта ўступалі ў цесную сінагматычную сувязь з дзеясловам і іншымі часцінамі мовы, утвараючы ўстойлівыя словазлучэнні з новымі, пераноснымі значэннямі і адценнямі (параўн.: *плот* — ...дыхліна, *хоць ты выкінь за плот*; *ты не гарадзі плота*, а кажы проста... і інш.). Разгледжаны моўны матэрыял сведчыць таксама пра агульнаўжывальнасць пераважнай часткі слоў дадзенай мікрагрупы ў складзе лексікі беларускай мовы з сярэдневяковага перыяду (*плот*, *паркан*, *тын*, *заграда*). Семантычны аб'ём шэрагу лексем у сучаснай беларускай літаратурнай мове і дыялектах у параўнанні з тым, як гэта адлюстравана ў мове казак, пашырыўся (параўн.: *тын*, *частакол*, *заграда*, *загародка* і інш.). Праўда, асобныя лексічныя адзінкі (*забор*, *згорода*, *заграда*) літаратурнай нормай не сталі, але яны працягваюць сваё бытаванне ў народных гаворках.

¹ Гл.: Харузин А. Н. Славянское жилище в Северо-Западном крае. — Вильна, 1907.

² Молчанова Л. А. Материальная культура белорусов. — Минск, 1968, с. 74.

³ Гл.: Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. — Мінск, 1972, с. 237.

⁴ Гл.: Молчанова Л. А. Материальная культура белорусов, с. 75.

⁵ Гл.: Бломквист Я. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов. — Восточнославянский этнографический сборник. — М., 1956, с. 284.

І. Р. ШКРАБА

РОДАВАРЫЯНТНЫЯ НАЗОЎНІКІ У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Сярод усіх тыпаў лексіка-граматычнага вар'іравання ў беларускай мове група так званых родаварыянтных назоўнікаў займае асобнае месца. Абумоўліваецца гэта, па-першае, тым, што ваганні ў сродках гра-

матычнага афармлення слоў могуць выклікаць парушэнне іх лексіка-семантычнай тоеснасці і выводзіць іх за межы з'явы варыянтнасці, і толькі ваганні ў родзе не вядуць да такога парушэння, бо яны знаходзяцца ў «асобным становішчы, паколькі адрозненні ў граматычным родзе звычайна не маюць якога-небудзь зместу і ў гэтым сэнсе адвольныя»¹. Падругое, вар'іраванне назоўнікаў у родзе мае абмежаваны лексічны аб'ём у выніку яго непрадуктыўнасці, нягледзячы на тое, што вар'іраванне — жывая і прадуктыўная з'ява, якая адначасова з'яўляецца сведчаннем непазбежнай змены моўных норм і ўмовай іх далейшага развіцця і абнаўлення.

Агульнавядомае сцвярджанне аб павольных тэмпах зменнасці граматычнага ладу нельга лічыць катэгарычным ў дачыненні да варыянтаў роду назоўнікаў. Гэта можна пацвердзіць ужо тым фактам, што за апошнія чатыры-пяць дзесяцігоддзяў колькасць родаварыянтных назоўнікаў у беларускай мове значна скарацілася. На гэта ёсць сваё тлумачэнне. Беларуская літаратурная мова на пачатку свайго фарміравання вызначылася шырынёю нормы, але з часам адбылося змяншэнне колькасці дапушчальных у межах літаратурнай мовы варыянтаў у сувязі з працоўкай і стабілізацыяй адзіных літаратурных норм.

Можна прывесці шэраг назоўнікаў, якія маюць пэўнае пашырэнне ў творах беларускіх пісьменнікаў і культурных дзеячаў мінулых часоў і не адпавядаюць сучаснай традыцыі афармлення роду: *адзнак* (м. р.): *А Аляксей быў вечна надута-майчалівы — гэта хвароба і ўбогасць жыцця наладжылі на яго гэты адзнак* (К. Чорны. Радасць жанчыны); *дзюб* (м. р.): *Заснуў, заблудзіўшыся, лебедзь, захавайшы свой дзюб пад крылом* (М. Машара. Спячы лебедзь); *коміна* (ж. р.): *А там халупка ў староце з старою комінай шчарбатай* (Я. Колас. Рыбакова хата); *моль* (м. р.): *«За хвілінамі хвіліны, як дробны моль, у даль пайзлі* (З. Бядуля, *** Ноч цвіла, як чорны міт...); *папер* (м. р.): *Судабы, пратрымайшы нас да вечара, прачытай якісь папер* (Ф. Багушэвіч. Тралялёначка); *полым* (м. р.): *Паднялася, як полым, да хмараў, ушыр і ўдаль на прасторах мяцель* (М. Машара. Мяцеліца); *спёк* (м. р.): *Пайздэненны спёк над возерам калыша крышталёвы дах расплаўленага дня* (М. Машара. Ліпнёвы дзень); *цукерак* (м. р.): *Мыліцца ён змылкам, жуе цукерак мятны* (У. Дубоўка. Сакратар райкома); *цэгел* (м. р.): *Славен, грозен і ты, і твой хорам-астрог, б'е ад сцен цэгел лёдам зімовым* (Я. Купала. Курган).

«Характэрнай рысай структурнай зменнасці катэгорыі роду ў літаратурнай мове з'яўляецца яе гранічная затарможанасць дзеючымі нормама»². Не адпавядаюць літаратурнай норме таксама такія родаварыянтныя назоўнікі: *відэлец* (м. р.), *гар* (ж. р.), *гірс* (м. р.), *голаў* (м. р.), *дзярно* (н. р.), *дышла* (н. р.), *канісцер* (м. р.), *капота* (ж. р.), *кафель* (м. р.), *кішэнь* (м. р.), *ложка* (н. р.), *метра* (ж. р.), *мочка* (н. р.), *памідора* (ж. р.), *рукаво* (н. р.), *шула* (ж. р.). Вытокі гэтых варыянтаў — у дыялектнай мове. Як правіла, такія родаварыянтныя назоўнікі выкарыстоўваюцца ў мове мастацкай літаратуры як выяўленчы сродак — для дэталёвай характарыстыкі мясцовага моўнага асяроддзя або для стварэння моўнага партрэта героя: — *А пільнуюць цябе, а правяраюць, нібыта ты злодзей, што хочаш купіць нейкую лішнюю мэтру мультану ці хустку якую* (А. Васілевіч. Пачакай, затрымайся...). *Які тут мой — падумаў я і кінуў жанчыне ў пусты кішэнь свой мокры ад поту рубель* (В. Адамчык. Урок арыфметакі). — *Праўда, якая там была «ніва» — у жыце рос адзін толькі гірс ды калючы куколь* (А. Васілевіч. Пачакай, затрымайся...). — *А каб падумаў на цвярозую голаў, азірнуўся на сябе... Ды хіба ж шчасце ў гэтым?!* (Я. Лецка. Па цаліку).

Родаварыянтныя назоўнікі, што знаходзяцца за межамі літаратурнай нормы, можна сустрэць і ў аўтарскай мове. Але іх ужыванне таксама матывавана мастацкімі задачамі і сустракаецца ў мове тых пісьменнікаў, якія свядома звяртаюцца да дыялектызмаў: *Цяжка ўпала і вост-*

ра зазвінела на падлозе пад сталом жалезнае відэльца (В. Адамчык. Дзень ранняе восені). Чалавек хваляваўся і раз-пораз тузаў сябе за рукаво ватойкі (Б. Сачанка. Палон). Роўна, адна пад адну, стаялі накрытыя гонтам хаты (М. Капыловіч. Не прыедзе).

Супастаўленне літаратурных і дыялектных родаварыянтных назоўнікаў яскрава выяўляе значную ступень унармаванасці граматычнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы. У жывых гаворках можна вылучыць вялікую колькасць варыянтаў, не характэрных для літаратурнай мовы, напрыклад, *гэдакая канец* (ж. р.), *мелі сваю аўтамабілю* (ж. р.), *камер* (м. р.) *хранення, санаторыя* (ж. р.), *называлася «Гранат», зрабілі знімку* (ж. р.), *літра* (ж. р.) *кєрасіну* (в. Кнотаўшчына Стаўбоўскага р-на). Такім чынам, для такой ненармаванай моўнай разнавіднасці, як дыялект, якая існуе толькі ў вуснай форме, вар'іраванне ў родзе мае большую актуальнасць.

Уніфікацыя родаварыянтных назоўнікаў можа адбывацца не толькі шляхам выяснення аднаго з іх за межы літаратурнага ўжывання, яна можа прыводзіць да стылістычнага або сэнсавага размежавання карэлятаў. Няцяжка заўважыць адценні ў смантыцы такіх слоў, як *заслон* — *заслона* (заслона дажджу і заслон праціўніка), *патак* — *патока* (веснавы патак і патока бежанцаў), *гваздзік* — *гваздзіка* (гваздзік — «кветка» і гваздзіка — «прыправа»), *разруха* — *розрух* (разруха — «разбурэнне» і розрух — «беспарадак»).

Некаторыя варыянты роду набываюць у мове адзнаку сацыяльна абумоўленага ўжывання. Так, назоўнікі *спазм, санаторый* замацаваліся ў сферы прафесійальнай лексікі з яе спецыфічным словаўжываннем, у той час як *спазма, санаторыя* — вусныя варыянты гутарковай мовы.

Наогул трэба сказаць, што адносная раўнапраўнасць варыянтаў і адсутнасць функцыянальна-стылявой замацаванасці наглядаецца рэдка. У прыватнасці, гэта характэрна для такіх варыянтаў, як *бярлог* — *бярлога, завал* — *завала, жэлацін* — *жэлаціна, зажор* — *зажора, зал* — *зала, замш* — *замша, каромысел* — *каромысла, клавш* — *клавша, курзал* — *курзала, лёх* — *лёха, мазут* — *мазута, мангуст* — *мангуста, посуд* — *пасуда, прастор* — *прастора, схой* — *схова, топаль* — *таполя*.

Цікава адзначыць, што канкурэнтныя адносіны, якія аб'ядноўваюць варыянтныя назоўнікі са стылістычнай афарбоўкай і іх нейтральныя эквіваленты літаратурнай мовы, амаль не наглядаюцца. У нарматыўных слоўніках, за невялікім выключэннем, экспрэсіўна-ацэначных варыянтаў з паметамі «размоўнае» няма. Такім чынам, нарматыўныя проціпастаўленні родаварыянтных утварэнняў зводзяцца толькі да храналагічных або рэгіянальных. Апошнія могуць выступаць у некаторых выпадках і як стылістычныя. Гэта наводзіць на думку, што працэс ліквідацыі няўстойлівасці родавых форм, абумоўлены ўнутранымі заканамернасцямі развіцця граматычнай катэгорыі роду, блізкі да свайго завяршэння.

Праведзены статыстычны аналіз паказаў, што часцей сустракаюцца двухчленныя родавыя проціпастаўленні тыпу *банкнот* — *банкнота, па тырчака, шула* (н. р.) — *шула* (ж. р.). Вельмі рэдка — трохчленныя проціпастаўленні, так званыя родавыя «трыяды»: *чарэн* (м. р.) — *чарэня* (ж. р.) — *чарано* (н. р.). Пераважную большасць варыянтных карэляцый складаюць назоўнікі мужчынскага і жаночага роду: *голай* — *галава, камод* — *камода, кабур* — *кабура, павадак* — *паводка, падмен* — *падмена, праём* — *пройма, сахарын* — *сахарына, табак* — *табака, цытвар* — *цытвора, шуфель* — *шуфля, шчопаць* — *шчопця*. Варыянтныя назоўнікі ніякага роду проціпастаўляюцца адпаведным утварэнням жаночага роду: *маніста* (н. р.) — *маніста* (ж. р.), *пало* (н. р.) — *пала* (ж. р.), *футра* (н. р.) — *футра* (ж. р.). Некаторыя намінацыі існуюць у форме варыянтаў мужчынскага і ніякавага роду: *дышаль* — *дышла, ложка* — *ложка, люстэрак* — *люстэрка, яблык* — *яблыка*.

Такім чынам, катэгорыя вар'іравання роду закранае ўсе тры мадэлі сінтаксіка-марфалагічнага афармлення назоўнікаў у беларускай мове.

З пункту гледжання структурна-граматычнага выражэння роду тыпы варыянтаў неаднолькавыя. Так, родаварыянтныя ўтварэнні мужчынскага і жаночага роду могуць мець розныя паказчыкі дыферэнцыяцыі роду. Параўнаем такія проціпастаўленні: *санаторый* — *санаторыя* і *схой* — *схова*. Відавочна, што элементы граматычнага вар'іравання — флексіі: -Ø /-а. Марфалагічны паказчык дыферэнцыяцыі роду можа ўвогуле адсутнічаць, як у прыкладах: *вупраж* (ж. р.) — *вупраж* (м. р.), *квецень* (ж. р.) — *квецень* (м. р.), *слодыч* (ж. р.) — *слодыч* (м. р.), *фальш* (ж. р.) — *фальш* (м. р.). У некаторых выпадках ён не з'яўляецца ўласна марфалагічным, для назоўнікаў *чарнабыль* (ж. р.) — *чарнобыль* (м. р.), *шула* (ж. р.) — *шуло* (н. р.) вар'іраванне ў родзе мае фанетычны характар (перамяшчэнне націску). Фармальнае адрозненне варыянтаў роду можа быць абумоўлена неаднолькавай акустычнай або артыкуляцыйнай характарыстыкай фінальных зычных, параўн.: *поку*[т] (м. р.) — *поку*[ц'] (ж. р.), *нарас*[т] (м. р.) — *нарас*[ц'] (ж. р.), *палы*[н] (м. р.) — *палы*[н'] (ж. р.); *пле*[х] (м. р.) — *пле*[ш] (ж. р.).

Шматлікую групу складаюць неадусаўленыя назоўнікі, у якіх марфалагічным паказчыкам вар'іравання выступаюць суфіксы граматычнага значэння, узаемазамена якіх неістотна для сферы рода-палавой карэляцыі і абумоўлівае толькі фармальную прыналежнасць да тыпу скланення: *ахапак* — *ахапка*, *буханак* — *буханка*, *гамёлак* — *гамёлка*, *гладышак* — *гладышка*, *дрывоthнік* — *дрывоthня*, *загнетак* — *загнетка*, *запалак* — *запалка*, *звязак* — *звязка*, *лішак* — *лішка*, *паваротак* — *паваротка*, *падкорм* — *падкормка*, *пасак* — *паска*, *прыступак* — *прыступка*, *развілак* — *развілка*, *чарапок* — *чаропка*.

Аналіз асноўных тэндэнцый развіцця родаварыянтных назоўнікаў у беларускай мове дазваляе зрабіць вывад, што варыянты гэтага тыпу ў параўнанні з іншымі найменш жыццяздольныя. Жывая практыка словаўжывання даволі хутка робіць адбор, надаючы аднаму з варыянтаў статус нормы, і з цягам часу дае ўсё больш падстаў гаварыць пра рэтраспектыўнасць працэсу вар'іравання граматычнай катэгорыі роду.

Родаварыянтныя назоўнікі належаць да ліку «поўных» варыянтаў, г. зн. паралельных утварэнняў, якія перакрываюць адно другое як функцыянальна, так і семантычна. Гэта прыводзіць да парушэння структурнай раўнавагі лексічнай сістэмы беларускай мовы, якое, на нашу думку, і з'яўляецца асноўным фактарам скарачэння колькасці такіх варыянтаў і ўніфікацыі іх ужывання.

¹ Филин Ф. П. О слове и вариантах слова.— У кн.: Морфологическая структура слова в языках различных типов.— М.—Л., 1963, с. 133.

² Мучники И. П. Категория рода и ее развитие в современном русском литературном языке.— У кн.: Грамматические категории глагола и имени в современном русском литературном языке.— М., 1971, с. 193.

Я. М. КАМАРОЎСКИ

АБ ПАДАБЕНСТВЕ І АДРОЗНЕННІ НЕКАТОРЫХ СТРУКТУРНЫХ ТЫПАЎ ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНАК У СЛАВЯНСКІХ МОВАХ

Параўнальна-супастаўны аналіз фразеалагічных словазлучэнняў з пункту гледжання іх граматычнай і семантычнай структуры, як і стылістычнай афарбаванасці, у некаторых славянскіх мовах выразна выяўляе амаль поўную або надзвычай блізкую эквівалентнасць фразеалагічных адзінак (ФА) і ў плане зместу, і ў плане матэрыяльнага выражэння, і ў тым эмацыянальна-экспрэсіўным зарадзе, які змяшчаюць яны ў сабе. Гэты неабвержаны факт, прайлюстраваны на моўным матэрыяле, можа з'явіцца важкім пацвярджэннем думкі аб тым, што, па-першае, у некаторых славянскіх мовах ёсць даволі значная, колькасна шматлікая група агульнаславянскіх фразеалагічных канструкцый, зусім або част-